

‘Rustig en beheerscht’

Nederlands gevangenis personeel tijdens de Duitse bezetting,

1940-1945¹

RALF FUTSELAAR EN INGRID DE ZWARTE

27

‘Calm and Collected’: Dutch Prison Staff during the German Occupation, 1940-1945

During the German occupation of the Netherlands Dutch civilian prisons and jails were routinely used by German organisations such as the *Sicherheitsdienst* for the internment of political prisoners and occasionally Jewish citizens. Dutch prison staff functioned as the guards of these prisoners, but also as intermediaries between political prisoners and their supporters outside. Their complex position makes prison staff an excellent case study to better understand the position of Dutch citizens in general, and especially civil servants, between the extremes of resistance and collaboration.

Tijdens de bezetting maakten Duitse organisaties zoals de *Sicherheitsdienst* stelselmatig gebruik van Nederlandse gevangenissen en huizen van bewaring voor de internering van politieke (verzets-) gevangenen, en incidenteel ook voor joodse burgers. Het Nederlandse gevangenis personeel deed enerzijds dienst als bewakers van deze gevangenen, maar faciliteerde anderzijds clandestiene contacten tussen gevangenen en de buitenwereld. Hun gecompliceerde positie maakt gevangenis personeel tot een interessante casus voor de bestudering van zowel het Nederlandse ambtenarenapparaat, als van de meerderheid van de Nederlandse burgers, die in de oorlogsjaren laveerden tussen collaboratie en verzet.

‘Het eten was er tamelijk goed, soms heel goed, lectuur in overvloed, mijn celgenooten hartelijk. Ik kwam daar werkelijk tot rust’. Het is niet de meest gangbare evaluatie van een langdurige gevangenschap, maar mevrouw Tollenaar-Ubens, die in 1943 als politieke gevangene opgesloten zat in het Arnhemse huis van bewaring, was achteraf zeer te spreken over haar verblijf.² Zij was geen uitzondering. Voormalige gevangenen, die tijdens de bezetting

op last van Duitse organisaties – meestal de *Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst* (SD) – in Nederlandse civiele gevangnissen en huizen van bewaring opgesloten zaten, en van wie nu nog egodocumenten beschikbaar zijn, waren vrijwel unaniem in hun oordeel: van het gevangenispersoneel hadden zij alle steun en hulp gekregen die zij zich hadden kunnen wensen. Bewaarders en andere medewerkers traden beleefd en correct op. Ze zorgden voor een ruim en relatief luxe dieet en hielpen bovendien met het voeren van clandestiene correspondentie met verwanten, geliefden en medestrijders.

De positieve evaluatie van Nederlands civiel gevangenispersoneel, zoals die uit de overgebleven dagboeken spreekt, stemt overeen met het eveneens positieve oordeel van naoorlogse geschiedschrijvers zoals Loe de Jong. Ook in herinneringsliteratuur zijn gevangenen en hun bewakers nadrukkelijk als medestanders of zelfs als lotgenoten gepresenteerd.³ Dit is opmerkelijk. Hoewel er in het algemeen niet noodzakelijk een volledige belangentegenstelling hoeft te bestaan tussen bewaarders en gevangenen, lijkt het evident dat de relatie tussen iemand die opgesloten is en degene wiens taak het is die opsluiting te doen voortduren, niet vriendschappelijk is. In het geval van op last van de SD ingesloten verzetsmensen, joodse burgers en andere vermeende of reële vijanden van de nationaalsocialistische Nieuwe Orde gold dit des te sterker. Door mee te werken aan de opsluiting van politieke gevangenen en joodse burgers in Nederlandse instellingen, werkten zij mee aan marteling, deportatie en executie door de Duitse autoriteiten. Het gevangenispersoneel is dus *prima facie* eerder medeplichtig geweest aan de Duitse repressie, dan behulpzaam jegens de slachtoffers van die repressie. Zijzelf en de gevangenen lijken echter een fundamenteel andere opvatting te hebben gehad over de rol van het Nederlandse gevangenispersoneel in de bezettingsjaren.

1 Bij het schrijven van dit artikel hebben wij veelvuldig gebruik gemaakt van de deskundigheid van Hubert Berkhout, Jeroen Kemperman en Henriëtte van Dijk. De redactie van *BMGN-Low Countries Historical Review* (BMGN-LCHR) en de anonieme referenten, hebben met hun aanwijzingen, kritische vragen en voorstellen tot wijziging een belangrijke bijdrage geleverd aan de kwaliteit van de tekst. Wij zijn hen allen zeer erkentelijk.

2 NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (verder NIOD), Europese dagboeken en egodocumenten (verder EDE), toegang 244, inv. nr. 186, Dagboek B.A.G. Tollenaar-Ubens.

3 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 8a (digitale uitgave 2013, zie <http://www.niod.nl/nl/download>), 282-284; Een voorbeeld van een herinneringsboek in dit genre is: M. Brinks e.a., *Vijf jaar onvoorwaardelijk. Het Groninger huis van bewaring in bezettingstijd* (Groningen 2007).

De verhoudingsgewijs weinig ingrijpende naoorlogse zuiveringen binnen het gevangenisapparaat sluiten aan bij deze overwegend positieve beoordeling: van de pakweg 1850 gevangenisbewaarders zijn er slechts circa honderdvijftig na de oorlog bestraft of berispt voor collaboratie met de bezetter, maar geen van hen is gestraft voor de slechte behandeling van gevangenen binnen de gevangenis, of voor diensten die zij uit hoofde van hun functie aan de bezetter hebben bewezen. Hun collaboratie, doorgaans eerder ideologisch dan praktisch van aard, vond buiten de muren van de instelling plaats.⁴ Het Duitse voorbeeld van systematische mishandeling van gevangenen had het Nederlandse gevangenispersoneel in ieder geval duidelijk niet gevolgd.⁵

In het licht van zowel de Nederlandse als de internationale geschiedschrijving zijn gevangenisbewaarders om twee redenen interessant. Ten eerste lijkt de accommoderende houding van het Nederlandse gevangeniswezen exemplarisch voor de algemene reactie van Nederlandse overheidsinstellingen op de bezetting. Het Nederlandse ambtenarenapparaat functioneerde tijdens de bezetting gewoon, ook als zij daarmee de belangen van de bezetter diende. Het oorlogsrecht, met name de Conventie van Den Haag uit 1907, maar ook de onder ambtenaren verspreide *Aanwijzingen* van 1937, verschaften deze ambtelijke accommodatie een legale basis. Veel (hogere) ambtenaren meenden dat door- en meewerken per saldo 'het minste kwaad' was en in ieder geval te prefereren boven de chaos die zou ontstaan door hun werk te staken.⁶ Ook in andere West-Europese bezette landen moesten ambtenaren zich zien te verhouden tot de bezettingsmacht. De historiografische aandacht gaat hierbij veelal uit naar ambtenaren die door hun hiërarchische positie veel invloed op de besluitvorming konden uitoefenen, en naar de politie, die door de bezetter bij de opsporing en

4 Nationaal Archief (verder NA), Archief ministerie van Justitie, Archieven betreffende zuiveringsaangelegenheden (excl. D politiezuivering) en het archief van het Hoge College voor de rechterlijke macht, toegang 2.09.68.

5 N. Wachsmann, *Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany* (New Haven 2004).

6 Zie onder meer: I. de Haan en P. Romijn, 'Nieuwe geschiedschrijving van de collaboratie. Introductie bij het thema', *BMGN-LCHR* 124:3 (2009) 323-328 (www.bmgn-lchr.nl/index.php/bmgn/issue/view/419); P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006); E.H. Kossmann, *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden*, deel III, *De Lage Landen van 1780 tot 1970* (Amsterdam 1977) 268-286.

vervolg van verzetsmensen en bij de Holocaust werd ingezet.⁷ Lagere ambtenaren, wier rol bij de Duitse repressie minder evident is en die weinig tot geen beslissingsbevoegdheid hadden, zijn tot dusverre nauwelijks onderwerp van onderzoek geweest.

Ten tweede biedt gevangenispersoneel een ingang om de houding van ‘gewone’ burgers te bestuderen. Bart van der Boom heeft recentelijk een poging gedaan om op basis van dagboeken dichter bij deze ‘omstanders’ te komen⁸, maar het blijft methodologisch gezien een uitdaging om onderzoek te doen naar burgers die zich niet duidelijk politiek hebben gemanifesteerd. Gevangenisbewaarders zouden illustratief kunnen zijn voor veel andere Nederlanders, die enerzijds niet tot actief verzet overgingen, maar anderzijds wel bezwaren tegen de Nieuwe Orde koesterden en die antipathie ten minste incidenteel in handelen omzetten. Dit werpt de vraag op of Nederlands gevangenispersoneel past in wat wij aanduiden als het ‘voortmodderparadigma’, dat Chris van der Heijden in het voorwoord van zijn controversiële boek *Grijs verleden* uiteenzet. Van der Heijden plaatst de eerste jaren van de bezetting tegenover de latere en stelt dat zeker in de eerste oorlogsjaren meer ruimte was om niet, of niet heel duidelijk, voor of tegen Duitsland te kiezen.⁹ Juist een groep lagere ambtenaren, zoals gevangenisbewaarders, die klaarblijkelijk moeilijk in de dichotomie van ‘goed’ en ‘fout’ zijn te plaatsen, zijn vanuit dit perspectief mogelijk beter te begrijpen – waardoor hun gedrag dus ook beter te verklaren is.

In dit artikel proberen wij op basis van zowel de archieven van het toenmalige departement van Justitie en diverse Nederlandse strafinstellingen,

7 Voor Nederland, zie bijvoorbeeld: C. Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. Een staatsinstelling in de maalstroom van de geschiedenis* (Amsterdam 2007); Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*; G. von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland* (Amsterdam 1999); G. Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 1999). Voor bezet België en Denemarken, zie: R. van Doorslaer, ‘De politie in de Lage Landen en haar confrontatie met het nazisme’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden - Low Countries Historical Review* (BMGN-LCHR) 123:3 (2008) 378-385; N. Wouters, *De Führerstaat. Overheid en collaboratie in België 1940-1944* (Tielt 2006); idem, *Oorlogsburgemeesters 40-44. Lokaal bestuur en collaboratie in België* (Tielt

2004); C. Bundgård Christensen e.a., *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45* (Kopenhagen 2005); H. Kirchhoff, *Samarbejde og modstand. En politisk historie* (Kopenhagen 2001). De Franse historiografie, over zowel Vichy- als bezet Frankrijk is van een zodanige omvang dat deze buiten het bestek van deze voetnoot valt.

8 B. van der Boom, ‘Wij weten niets van hun lot’. *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012).

9 J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983); C. van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001). Zie ook: J.C.H. Blom, ‘Grijs verleden?’, *BMGN-LCHR* 116:4 (2001) 483-489.

alsook dagboeken en andere egodocumenten, de houding van het Nederlandse gevangenispersoneel tijdens de bezetting inzichtelijk te maken. Hiermee geven we een antwoord op de vraag hoe hun optreden te verklaren valt binnen de twee hierboven geschetste historiografische discussies omtrent ambtenaren enerzijds en 'gewone' burgers anderzijds. Eerst analyseren we het institutionele kader van het Nederlandse gevangeniswezen tijdens de Duitse bezetting; vervolgens zullen we nader ingaan op de beroepscultuur en samenstelling van het Nederlandse gevangenispersoneel en tenslotte belichten we de houding van het personeel ten opzichte van twee specifieke groepen gevangenen, die tijdens de oorlog een nieuwe, maar vooral ook problematische rol speelden in het gevangeniswezen: politieke gevangenen en joodse gedetineerden.

Gevangenis in bezettingstijd

De Nederlandse strafrechtspleging heeft gedurende de Duitse bezetting vrijwel ononderbroken en relatief normaal gefunctioneerd. In de eerste dagen van de bezetting legde de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied, Arthur Seyss-Inquart, de secretarissen-generaal een eenvoudige taakverdeling voor, waarbij Duitse rechtbanken, in de praktijk vooral die van de marine, mensen zouden berechten die specifiek tegen de bezettingsmacht waren opgetreden. Nederlandse rechters zouden de overige wetsovertreders, volgens Nederlands recht, blijven berechten. De secretaris-generaal van het departement van Justitie, Jan Coenraad Tenkink, had dit voorstel 'niet onacceptabel' bevonden, en accepteerde bovendien dat voortaan 'in naam van het recht' en niet meer 'in naam der Koningin', recht werd gesproken.¹⁰ Hoewel Tenkink zich uit onvrede over het Duitse optreden in Nederland al snel terugtrok en vervangen werd door de NSB'er Jaap Schrieke, is deze regeling in principe de hele bezettingstijd van kracht gebleven, zij het dat over de categorisering van overtredders aanzienlijke meningsverschillen konden bestaan.

Het strafrecht behoefde echter niet alleen een infrastructuur om recht te spreken, maar ook om verdachten te hechten en opgelegde straffen ten uitvoer te leggen. De SD en *Schutzstaffel* (SS) hadden hiervoor de cellen in Nederlandse civiele gevangenis en huizen van bewaring nodig. Binnen deze civiele instellingen – niet te verwarren met Duitse *Polizeigefängnisse* zoals het Oranjehotel – vorderde de SD zogenoemde *Deutsche Abteilungen*, hoewel hij in veel gevallen ook losse cellen vorderde. De 'Duitse' gevangenen in deze cellen en afdelingen vielen buiten het gezag en de verantwoordelijkheid van

10 De Jong, *Koninkrijk*, deel 4a (digitale uitgave 2013)
45. <http://www.niod.nl/nl/download>.

de Nederlandse justitie. Zij werden desalniettemin overwegend bewaakt door het reguliere Nederlandse personeel.¹¹ In 1940-1945 bevonden zich in Nederland 33 strafgevangenen en huizen van bewaring, en vrijwel al deze inrichtingen hebben gedurende de bezetting politieke gevangenen binnen de muren gehad.¹² Overigens is het vrijwel onmogelijk precies te reconstrueren hoeveel gevangenen op welk moment in welke instellingen vast hebben gezeten, aangezien de administratie van politieke gevangenen vaak tekort schoot. Bovendien is van veel gevangenen en (vooral) huizen van bewaring een groot deel van de administratie verloren gegaan.

Het Duitse bewind in Nederland maakte slechts met tegenzin gebruik van Nederlandse gevangenen en huizen van bewaring. Al in 1940 had *Höherer SS- und Polizeiführer* Hanns Albin Rauter duidelijk gemaakt dat hij gevangenen van de SD bij voorkeur zo snel mogelijk naar Duitsland wilde laten vervoeren. In de praktijk is dit, zowel door capaciteitsproblemen als door de trage verplaatsing van gedetineerden naar Duitsland, nooit gelukt. Ook niet nadat in Nederland Duitse kampen waren opgericht, zoals in Amersfoort en later Vught.¹³ Nederlandse cellen bleven dus noodzakelijk voor het Duitse vervolgingsapparaat.

De bezetting had ook grote gevolgen voor de reguliere criminaliteit in Nederland. De samenhang tussen de veranderende sociaaleconomische omstandigheden van de oorlog enerzijds en groeiende criminaliteitscijfers anderzijds kenden Justitie en het gevangeniswezen nog vanuit hun ervaringen van de Eerste Wereldoorlog. Ook toen had economische schaarste tot grote capaciteitstekorten in de gestichten geleid.¹⁴ In 1939 veroordeelden Nederlandse rechtbanken 24,9 personen per 10.000 inwoners; in 1941 waren dat er 49,9 en in 1942 – het hoogtepunt – zelfs 68,2.¹⁵ Doordat de voorwaardelijke straffen op last van Seyss-Inquart reeds in 1940 waren afgeschaft en tegelijkertijd de economische criminaliteit, vooral diefstal en heling, sterk toenam, kampten gevangenen met ernstige overbevolking. In de loop van 1941 leidde dit tot de invoering van meermanscellen, waarmee *de facto* een eind kwam aan het cellulaire stelsel zoals Nederland dat in de voorafgaande eeuw gekend had. Naast deze verandering werd overigens ook de ambtelijke organisatie van het gevangeniswezen gewijzigd, in hoofdzaak

11 NIOD, Archief kampen en gevangenen Nederland (verder KGN), toegang 250b, inv. nr. 1, Rapport van Bureau Inlichtingen te Londen over gevangenen en gevangenkampen te Nederland, 18 februari 1944.

12 Deze strafinstellingen bevonden zich in de elf provinciale hoofdsteden, alsmede in Alkmaar, Almelo, Amsterdam, Breda, Dordrecht, Roermond, Rotterdam, Tiel en Zutphen. De

Rijkswerkinrichting is niet of nauwelijks voor 'Duitse' gevangenen gebruikt en wordt hier buiten beschouwing gelaten.

13 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 65-70.

14 H. Franke, *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland* (Amsterdam 1996) 241.

15 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 319.

door het breken van de macht van de plaatselijke colleges van regenten en de verschuiving van hun bevoegdheden naar de directeuren van de strafinstellingen.¹⁶

Hoewel door de toevloed van politieke gedetineerden de werkdruk voor gevangenispersoneel toenam, bestond de overgrote meerderheid van de gevangenen dus nog steeds uit mannen die op grond van een Nederlands rechterlijk vonnis of bevel tot hechting werden vastgehouden. Hun criminele gedrag had weliswaar vaak met de omstandigheden van de bezetting te maken, maar hun detentie vloeide voort uit de toepassing van Nederlands strafrecht door een Nederlandse rechtbank. Overtreders van de Nederlandse prijs- en distributiewetten werden direct na het vergrijp vaak door Duitse rechtbanken berecht en zaten hun straf meestal in Duitsland, of in een Duits kamp in Nederland uit. Toch belandden ook zij, doorgaans kort, in Nederlandse huizen van bewaring. Politieke gevangenen en, zeer incidenteel, joodse burgers, vormden slechts een kleine minderheid van de bewoners van Nederlandse strafinstellingen.

Het Nederlandse gevangenispersoneel

Rijkscommissaris Seyss-Inquart had op grond van verordening 108-1940 officieel het laatste woord in het ontslag en de benoeming van Nederlandse ambtenaren, maar in de praktijk heeft de bezetter nauwelijks geprobeerd invloed uit te oefenen op de samenstelling van het gevangenispersoneel in de Nederlandse civiele strafinrichtingen. Van actieve nazificatie van het gevangenisapparaat is in ieder geval geen sprake geweest.¹⁷ Ook na de bevrijding veranderde er weinig: van de 33 directeuren van de Nederlandse civiele strafinstellingen zijn er slechts drie vanwege hun lidmaatschap van de NSB door de zuiveringscommissie in 1946 ontslagen. Alle drie mochten zij hun pensioen behouden. In totaal zijn in heel Nederland slechts enkele tientallen personeelsleden ontslagen of, om ontslag te voorkomen, zelf vertrokken. Zoals reeds gezegd is geen enkel personeelslid van het Nederlandse gevangeniswezen wegens slechte behandeling van politieke gevangenen berispt, bestraft, vervolgd of ontslagen.¹⁸

Het voltallige personeel van de gevangenissen en huizen van bewaring bestond naast de directie en de bewaarders ook uit klerken, (godsdienst)

16 NA, Archief strafinstellingen Rotterdam, toegang 3.05.10, inv. nr. 160, Stukken betreffende de uitbreiding van de bevoegdheden van de directeuren van de strafinstellingen en de gevolgen hiervan voor de colleges van regenten, 1941-1942; Franke, *De macht van het lijden*.

17 Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 149-159.

18 Dit betroffen de directeuren van de bijzondere strafgevangenis Zutphen, strafgevangenis Groningen en huis van bewaring Alkmaar (Spijkerboor). NA, Zuiveringsaangelegenheden.

leraren, keuken- en arbeidspersoneel en medici. Aangezien directeuren dagelijks en persoonlijk contact onderhielden met zowel de Duitse autoriteiten als de gedetineerden zijn ook zij in dit artikel betrokken. Hier staan echter de gevangenisbewaarders centraal, die als lagere ambtenaren met relatief weinig beslissingsbevoegdheid het gevangenisapparaat draaiende hielden. De functie van gevangenisbewaarder werd, evenals voor de bezetting, uitgevoerd door lager opgeleide mannen. De salarissen waren laag en veel kans om hogerop te komen binnen de instellingen was er niet. Na een lange dienstperiode was het soms mogelijk om te worden bevorderd tot hoofdbewaarder en zeer incidenteel zelfs tot een functie in de directie. De Duitse bezetting veranderde ook hier niets aan.¹⁹

De bezetting bracht geen grote veranderingen voor de samenstelling van het personeel, maar wel voor de uitoefening van het gevangeniswerk. Op 1 augustus 1940 verbood Tenkink het gevangenispersoneel onderling of met gedetineerden over politieke onderwerpen of onderwerpen verband houdende met de bezetting te spreken.²⁰ Daarnaast moest het Nederlandse gevangenispersoneel een juiste omgang zien te vinden met het Duitse of Nederlandse pro-Duitse personeel, dat in de *Deutsche Abteilungen* van de strafinrichtingen dienst deed. In de meeste Duitse afdelingen werkte namelijk nog hoofdzakelijk het reguliere Nederlandse personeel, waarbij hooguit enkele SD'ers een controlerende taak hadden. Volgens De Jong hadden slechts dertig Nederlandse bewaarders zich bij de NSB aangesloten. Er resteerden volgens De Jong 1.820 'niet-fouten'. Daarmee was De Jong overigens milder dan de zuiveringscommissie van Justitie.²¹

De omgang tussen het Nederlandse en Duitse personeel lijkt zonder veel problemen te zijn verlopen. Een hulpklerk van het Arnhems huis van bewaring schreef hierover in een naoorlogs document aan het toenmalige Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RvO):

19 Zie bijvoorbeeld: Groninger Archieven (verder GA), Archief directeur strafgevangenis te Groningen, van 1886 tot 1905 tevens (hulp) huis van bewaring, 1884-1978, toegang 2014, diverse stukken.

20 Brief J.C. Tenkink aan gevangenisdirecteuren en colleges van regenten, 1 augustus 1940, gedrukt in: Brinks e.a., *Vijf jaar onvoorwaardelijk*, 88.

21 De Jong, *Koninkrijk*, 8a, 282; NA, Archief ministerie van Justitie, Archieven betreffende zuiveringsaangelegenheden.

Ons contact met de SD bestond geregeld. Met sommige lagere SD-lieden, Duitsers of Hollanders, konden wij goed opschieten. Zij kenden onze instelling wel en wij konden van verschillende van hen de instelling wel verwachten. [...] Zij vertelden wel eens een mopje over de Engelsen en wij over Hitler. Natuurlijk lieten wij ons nooit duidelijk anti-Duits uit, maar zij wisten zeer goed dat wij niet voor hen te vertrouwen waren.²²

Die onbetrouwbaarheid werd niet altijd verhuld. *Aussenstelleleiter* Flume stoorde zich bijvoorbeeld ernstig aan het personeel van het Leeuwarder huis van bewaring, dat, 'sich eingehend mit den fuer die Deutsche Sicherheitspolizei einsitzenden Haefitlingen ueber ihre Straftaten usw. unterhalten'.²³ Flume dreigde met maatregelen, maar deed uiteindelijk niets. Het was vooral zaak dat men het Nederlandse personeel niet begon te vertrouwen, zoals blijkt uit het *Meldebuch* van de SD in het Oranjehotel: 'Kein deutscher Beambter einschliesslich der Polizeibeamtten, darf während des Dienstes vergessen, dass er sich im besetzten Gebiet befindet'.²⁴ Gevangenispersoneel moest het tamelijk bont maken eer maatregelen werden genomen. Toen de klerk van de strafgevangenis Groningen, W.H. Kroes, meermalen weigerde de hand van Duitsers en van Nederlandse ss'ers te schudden, werd hij – ondanks het advies van NSB-directeur Van der Meulen en van het college van regenten hem enkel te laten overplaatsen – in december 1941 ontslagen.²⁵ Dat, meer in het verborgene, bewaarders hulp boden aan politieke gevangenen was blijkbaar wel bekend, maar geen reden om op te treden.

De goede behandeling van gevangenen door het Nederlandse gevangenispersoneel stond in schril contrast met de situatie in het Derde Rijk. Gevangenisbewaarders in Duitse civiele gevangnissen mishandelden gevangenen vaak systematisch en zware dwangarbeid was er gebruikelijk. De cultuur van uitbuiting en mishandeling culmineerde uiteindelijk in de door Duitse rechters gesanctioneerde *Vernichtung durch Arbeit*, waarbij criminelen, ook voor relatief lichte vergrijpen, zware dwangarbeid verrichtten tot de dood erop volgde.²⁶ Ook ten aanzien van het niet-politieke deel van de gevangenen bleek het Nederlandse personeel ongevoelig voor een meer op Duitse leest geschoeide aanpak, waar de bezetter overigens ook niet op aandrong.

Dit vasthouden aan de eigen gevangencultuur beperkte zich geenszins tot het niet-Duitsgezinde deel van het personeel. A. Sieval, de

22 NIOD, KGN, inv. nr. 52, Verklaring van voormalig hulpklerk P.X. Olivier over de organisatie binnen het huis van bewaring Arnhem, 24 februari 1947.

23 Tresoar Fries Historisch en Letterkundig Centrum (verder Tresoar), Archief Gevangeniswezen, toegang 50-1, inv. nr. 505, ingekomen stukken 1941.

24 NIOD, KGN, inv. nr. 136, Aantekeningenboek nachtdienst Oranjehotel, 26 december 1940.

25 Brinks e.a., *Vijf jaar onvoorwaardelijk*, 87.

26 Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 53-57.

▲
E. Tiemersma, bewaarder van de strafgevangenis en huis van bewaring in Leeuwarden. Hij nam deel aan de voorbereidingen voor de overval van 8 december 1944 en dook vervolgens onder. De foto is na de bevrijding genomen.
Collectie NIOD, Amsterdam.

NSB-directeur van het huis van bewaring Alkmaar, publiceerde op 3 februari 1942 een artikel over deze 'beroepscode' in het tijdschrift van de Nederlandse vereniging van nationaalsocialistisch justitiepersoneel, *Het Rechtsfront*, onder de sprekende titel 'De gevangenenbewaarder in den Nationaal-Socialistischen staat'. Hierin schreef Sieval onder andere dat een gevangenisbewaarder een belangrijke schakel moest zijn tussen de directie en de gevangenen:

Voor den buitenstaander is de gevangenenbewaarder iemand, die altijd met een groote bos sleutels loopt, deuren opent, gevangenen in en uit hun cellen laat, en die deuren weer sluit. Velen stellen zich op een dergelijke primitieve wijze de taak van den gevangenenbewaarder voor. Zij beseffen niet, dat hij, behalve bewaker, ook nog een andere, veel belangrijker en dankbaarder taak heeft. Hij is dikwijls de raadsman van den gevangene. Tot hem wendt deze zich het eerst met wenschen of klachten, uit hij zijn moeilijkheden enz. Ook in den Nat.-Soc. Staat behoort dat zoo te zijn, maar dan in sterkere mate, dan nu het geval is.²⁷

Een maand later, op 15 maart 1942, kreeg Sieval bijval in *Het Rechtsfront* van bewaarder A. Bruinsma, namens het personeel van de Bijzondere Strafgevangenis Leeuwarden. Zij konden zich, volgens Bruinsma, geheel vinden in deze nieuwe beroepslijn, gekenmerkt door steun en persoonlijke aandacht voor gedetineerden.²⁸

Nederlands gevangenispersoneel zag doorgaans al tijdens het interbellum meer in de Moderne Richting binnen het strafrecht, waarbij er sprake was van een verzachting van straffen, het terugdringen van de korte vrijheidsstraf, de opkomst van de opvoedingsgedachte en de groeiende aandacht voor de persoonlijkheid van de gevangenen.²⁹ Deze voorkeur gold tijdens de bezetting zowel voor de overgrote meerderheid van het gevangenispersoneel zonder politieke voorkeur als voor de pro-Duitse minderheid. Dat deze richting haaks stond op de praktijk in Duitsland, was blijkbaar ook voor de laatste groep geen evident probleem.

Politieke gevangenen

Politieke gevangenen, personen die op grond van hun (vermeende) verzetsactiviteiten door de SD werden opgesloten, vormden een kleine, maar wel een belangrijke minderheid in de Nederlandse strafinstellingen. Het is bovendien een groep waarover veel meer bekend is dan over andere gevangenen, omdat relatief veel politieke gevangenen memoires en dagboeken

27 A. Sieval, 'De gevangenenbewaarder in den Nationaal-Socialistischen staat', *Het Rechtsfront*, 3 februari 1942, 47-48.

28 A. Bruinsma, 'Het gevangenispersoneel', *Het Rechtsfront*, 15 maart 1942, 69-70.

29 Franke, *De macht van het lijden*, 261-274.

hebben nagelaten. Deze meestal als ‘passanten’ ingeschreven gedetineerden waren veelal in afwachting van hun proces en veroordeling door militaire rechtbanken, waarna zij naar een Duitse *Polizeigefängnis* zoals het Oranjehotel te Scheveningen of naar Duitse tuchthuizen, kampen en gevangenissen werden doorgestuurd.³⁰ Eind 1940 zaten er 645 politieke gedetineerden in Nederlandse strafinstellingen in afwachting van hun veroordeling, medio 1943 waren dat er reeds 5.391 en in de zomer van 1944 bijna zesduizend, maar zoals gezegd zijn dergelijke cijfers niet zonder meer betrouwbaar en is onderregistratie waarschijnlijk.³¹

In de praktijk ontbrak het aan structuur en kwamen Duitse functionarissen de passanten op ieder willekeurig moment brengen of halen. Eenmaal in een Nederlandse instelling geplaatst, was er bovendien weinig Duitse supervisie, zodat sommige politieke gevangenen geruime tijd in reguliere Nederlandse strafinstellingen verbleven en daar vrijwel uitsluitend met Nederlands personeel te maken hadden. Veel van deze gevangenen – onder wie artsen, advocaten en hoogleraren – stonden in de vooroorlogse, standsbewuste samenleving hiërarchisch boven het beroep van gevangenisbewaarder, en hoewel zij in veel gevallen tegen de geldende regels waren ingegaan, waren zij daarmee nog geen ‘misdadigers’ in de optiek van veel bewaarders. De verhouding tussen politieke gevangenen en de Nederlandse bewaarders in de strafinstellingen tijdens de Duitse bezetting werd dan ook getekend door een, naar de maatstaven van de gevangenis, afwijkende hiërarchische relatie tussen gevangene en hun bewaarder, zoals blijkt uit veel dagboekfragmenten.

Politieke gevangenen hadden meer privileges dan civiele gevangenen, zoals het verkrijgen van extra goederen en het contacten leggen met de buitenwereld.³² Zo schreef een 27-jarige Delftse ingenieur – die samen met zijn beste vriend was veroordeeld tot de doodstraf wegens een vlucht poging naar Engeland – in december 1942:

30 In maart 1943 bevonden zich in Duitsland 12.013 gevangenen afkomstig uit bezette West-Europese staten – 10.804 mannen en 1.209 vrouwen – de meesten waren verdacht van of veroordeeld voor handelingen tegen de Duitse bezetter. Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 272.

31 De Jong, *Koninkrijk*, 8a, 206-215, 248. De registratie van op Duits gezag geïnterneerden was vaak uiterst summier en het is waarschijnlijk dat veel gevangenen, zeker als ze slechts zeer kort in een instelling verbleven, helemaal niet zijn geregistreerd.

32 Zie bijvoorbeeld: NIOD, EDE, inv. nr. 1138, Dagboek C.V. (Gevangenis Weteringsschans 1942); inv. nr. 186, Dagboek Tollenaar-Ubens (HvB Arnhem 1943); inv. nr. 445, Dagboek P.J.L. (HvB Utrecht, 1942); inv. nr. 704, Dagboek J.T.K. (HvB Zutphen, strafgevangenis Doetinchem, 1944-1945); inv. nr. 1108, Dagboek HvW (HvB Arnhem 1944); NIOD, KGN, inv. nr. 230, Krantenknipsel betreffende een eerbetoon aan G. Hofstra ‘Helpster der gevangenen’, 24 december 1945.

We staan op uitstekende voet met het bewakend personeel, dat ons helemaal niet behandelt als gevangenen. Geregeld komt er iemand binnen om eens een praatje te maken. Men beschouwt ons als idealisten. Men doet alles, om het ons zooveel mogelijk naar den zin te maken.³³

De politieke gevangenen verweten de Nederlandse bewaarders, althans in dagboeken en memoires, geen collaboratie met de Duitse bezetter, maar schreven met, vaak wat paternalistisch, respect over het ambt van de gevangenisbewaarder. Een luitenant-kolonel, die zelf in vier gevangnissen verbleef tijdens de bezetting, schreef waarderend en niet zonder trots over 'ons Hollandsch korps van gevangenisambtenaren en beambten' van de strafgevangenis Maastricht:

Rustig en beheerscht doen allen hun taak, geen onnodige drukte, geen onnodig vertoon van gestrengheid maar zuiver handelen volgens het voorschrift en voor niemand daarvan afwijkend, maar tevens voorkomend en wat de toepassing van de voorschriften betreft, zoo zuiver van opvatting als maar mogelijk is.³⁴

Een ander tekenend voorbeeld van de verhoudingen tussen Nederlandse bewaarders en politieke gevangenen is te vinden in het boek *Vijf jaar onvoorwaardelijk. Het Groninger huis van bewaring in bezettingstijd* (2007).³⁵ In dit herinneringsboek worden de ervaringen van bewaarders en gevangenen uitdrukkelijk naast elkaar geplaatst, waardoor de indruk wordt gewekt dat er geen wezenlijk conflict bestond tussen de Nederlandse bewaarders en gevangenen, ondanks hun posities aan weerszijden van de celdeur. De plicht van de beambte om op zijn plaats te blijven en het beroep naar behoren uit te oefenen had prioriteit, maar dat belette amicale verhoudingen tussen bewaarders en verzetsmensen, of clandestiene hulp, niet, ook niet bij 'ernstige gevallen'. Zo bewerkstelligde een bewaarder in het huis van bewaring te Groningen midden juni 1944 dat vader en zoon Gort, leden van de K-Groep Groningen, contact konden onderhouden, tot de vader op 6 augustus 1944 met ongeveer dertig anderen naar Amersfoort werd gebracht. Twee weken later werd hij te Vught gefusilleerd.³⁶

De behandeling van vrouwelijke politieke gevangenen week in verschillende opzichten af van die van mannelijke politieke gevangenen, maar contrasteerde nog meer met de behandeling van vrouwelijke civiele gevangenen. Zoals al bleek uit de lotgevallen van mevrouw Tollenaar-Ubens, behandelde Nederlands gevangenispersonnel vrouwelijke politieke gevangenen met de nodige egards. Vrouwelijke gedetineerden waren als

33 *Ibidem*, EDE, inv. nr. 455, Dagboek P.J.L., 10 december 1942.

34 *Ibidem*, inv. nr. 2350, Dagboek H.M., 1942.

35 Brinks e.a., *Vijf jaar onvoorwaardelijk*.

36 *Ibidem*, 52-56.

zodanig niets nieuws, maar de voor politieke vergrijpen (of de verdenking daarvan) veroordeelde vrouwen werden duidelijk anders beschouwd: zij waren dames. Dit uitte zich onder andere in meer vrijheden en veel betere voeding. Zo kregen deze ‘dames’ in de strafgevangenis Groningen geschilde aardappelen, terwijl civiel gestrafte vrouwen en alle mannelijke gedetineerden, inclusief de politieke gevangenen onder hen, hun aardappelen met schil moesten eten.³⁷ Een politieke gevangene beschreef haar privileges in het huis van bewaring te Arnhem in september 1944 als volgt:

Na het ontbijt dat erg lekker was vandaag, dank zij diverse pakjes die van buiten komen en die ons wonder boven wonder bereiken (alles wordt altijd gedeeld) frunniken we ons erg op, in het gewone leven heb ik daar weinig tijd voor, maar hier gebruiken we rouge, poeder en lipstick, je lacht je dood, de een leent het van de ander en we smeren elkaar vol dat het een lieve lust is, er zijn er zelfs die krutangen gebruiken. [...] We zien er dan ook uit als goed verzorgde dametjes en worden daar ook wel een beetje naar behandeld.³⁸

De amicale verhoudingen tussen vrouwelijke politieke gevangenen en gevangenispersoneel gingen soms nog aanzienlijk verder. Het was niet ongebruikelijk dat opgesloten dames min of meer amoureuze relaties onderhielden met de mannelijke bewaarders, al bleven deze verhoudingen volgens een voormalige gedetineerde meestal ‘boven de gordel’.³⁹

Er is vrijwel geen bewaker of agent die wij niet kennen of verkering mee hebben, in briefvorm dan altijd, onder de deur door. Ik ben reeds aan mijn tweede beminde, de derde is in wording,

schreef dezelfde politiek gedetineerde.⁴⁰ Van tegenprestaties voor intimiteiten met bewaarders, of dwang daartoe, is niets gebleken, wat de indruk wekt dat hoewel deze relaties binnen een problematische machtsverhouding plaatsvonden, deze wel door beide partijen werden gewaardeerd. Overigens voelden vrouwelijke politieke gevangenen zich voor zover is na te gaan, niet verbonden met civiel gestrafte vrouwen in de gevangnissen. In de weinige vermeldingen van niet-politieke gevangenen wordt gesteld dat deze criminele vrouwen stonken, vloekten en op alle vlakken hun vrouwelijke taken verzaakten.⁴¹

37 GA, Archief directeur strafgevangenis te Groningen, inv. nr. 10.

38 NIOD, EDE, inv. nr. 1108, Dagboek HvW, 13 september 1944.

39 *Ibidem*.

40 *Ibidem*, 15 september 1944.

41 ‘We voelen ons allemaal doodongelukkig in die stank, die vuiligheid en die ruwe mensen, die vloeken als ketters’, *ibidem*, inv. nr. 704, Dagboek J.K., 11 januari 1945.

Hoe bedreigend en onaangenaam het verblijf in de gevangenis ook was voor verzetsmensen, zij werden duidelijk anders behandeld dan reguliere, civiele gevangenen. De dagboeken en memoires zijn dan ook unaniem in hun waardering voor het personeel; er zijn geen passages gevonden waarin politieke gevangenen zich, tijdens of na de bezetting, negatief over hen hebben uitgelaten. De enige uitzondering op deze regel vormen een Groningse gevangenisarts en een verpleger, tegen wie door ex-politieke gevangenen na de oorlog een klacht is ingediend, die echter niet gegrond werd bevonden.⁴²

Bij beschouwing van de doorgaans wel erg positieve beoordeling van het personeel, mag niet vergeten worden dat de Nederlandse penitentiaire inrichtingen vaak een korte stop waren voor deze 'passanten' in een keten van bestraffing die ook (Duitse) tuchthuizen en concentratiekampen omvatte. De behandeling daar stond vanzelfsprekend in schril contrast met die in de Nederlandse instellingen.⁴³ Dat laat onverlet dat alle beschikbare relevante bronnen in dezelfde richting wijzen, namelijk dat gevangenispersoneel de gedetineerden op last van de Duitsers vriendelijker en dienstbaarder behandelde dan reguliere gedetineerden, en dit ook deed wanneer dat een persoonlijk risico met zich meebracht. Deze houding bestond bovendien, zonder dat van centrale coördinatie iets gebleken is, in alle Nederlandse instellingen waarvan nog relevante archivalia beschikbaar zijn.

Voor zover nog is na te gaan – de meeste oud-personeelsleden die de bezetting hebben meegemaakt zijn overleden zonder geschreven bronnen na te laten – vonden de bewaarders zelf ook dat zij veel deden om het politieke gevangenen naar de zin te maken. Zij zagen zich niet expliciet als deel, maar zeker wel als belangrijke steunpilaren van het verzet. De naoorlogse verklaring van de eerder genoemde Arnhemse klerk is hier een goed voorbeeld van:

De positie van de gevangenisbewaarder en van het gevangenispersoneel was in de oorlog zeer moeilijk. Ze was nooit scherp te omlijnen. [...] Daar ik als Nederlands beambte steeds rekening moest houden met een huiszoeking door de SD, die ook enige malen heeft plaats gehad, kon ik mij natuurlijk niet veroorloven dat in ons huis illegale literatuur aanwezig was en kon ik zeker geen direct aandeel hebben in het ondergrondse netwerk. Mijn taak lag ergens anders.⁴⁴

De steun die gevangenispersoneel aan politieke gevangenen verleende, was aanzienlijk, maar niet onbegrensd. Hulp bij ontsnapingen is zeker in de

42 GA, Archief College van regenten gevangenissen Groningen, 1814-1953, toegang 2005, inv. nr. 443, Stukken betreffende een klacht ingediend tegen een arts en verpleger in het huis van bewaring, 1945.

43 Denk bijvoorbeeld aan de ervaringen van politieke gevangenen in het Oranjestraatje te Scheveningen of het Scholtenshuis in Groningen. Onder andere beschreven in: NIOD, KGN, inv.nrs. 84, 174.

44 *Ibidem*, inv. nr. 52, Verklaring van voormalig hulpklerk P.X. Olivier.

eerste oorlogsjaren vrijwel niet voorgekomen. Politieke gevangenen werden, hoezeer ook geholpen binnen de inrichting, niet door het personeel op vrije voeten gesteld, ook niet als zij deportatie, marteling of executie in het verschiep hadden. Pas laat in de bezetting kwam een verandering in dit patroon. In de strafgevangenis van 's-Hertogenbosch hielp gevangenispersoneel vanaf september 1944 met het ontsnappen en onderbrengen van tientallen 'zuiver politieke gevangenen'.⁴⁵ In de loop van 1944 pleegden verzetsgroepen bovendien geregeld overvallen op Nederlandse gevangnissen en huizen van bewaring, waarbij meer dan driehonderd politieke gevangenen werden bevrijd. Bij deze overvallen waren in veel gevallen personeelsleden betrokken. In tegenstelling tot andere vormen van hulp aan politieke gevangenen was hulp bij een overval in principe geheim voor collega's, zodat van 'unaniem' optredend personeel zeker geen sprake was.⁴⁶ Overigens bleef ook na een overval de communicatie tussen de strafinstelling en verzetsgroepen soepel verlopen. Zo besloot de directeur van het huis van bewaring in Assen in overleg met het verzet ter plaatse om in 1944 op zijn post te blijven.⁴⁷

Opmerkelijk aan zowel de getuigenissen van voormalige politieke gevangenen, als de zuiveringsmaatregelen die na de oorlog zijn genomen, is het klaarblijkelijk collectieve karakter dat de voorkeursbehandeling van politieke gevangenen had. In meerdere getuigenissen benadrukten voormalige politieke gevangenen bovendien dat ook personeelsleden die ideologisch dicht bij de bezetter stonden, zoals leden van de NSB, eveneens probeerden politieke gedetineerden tot steun te zijn. Zo spande Van der Meulen, de NSB-directeur van de Groningse strafgevangenis, zich actief in voor gedetineerde verzetsmensen en wist hij een aanzienlijk aantal van hen te redden.⁴⁸ Ook andere NSB-leden onder het personeel, bewaarders maar ook bijvoorbeeld gevangenskoks, waren niet zelden bereid zich voor de belangen van politieke gevangenen in te zetten.⁴⁹ Blijkbaar was de individuele ideologische voorkeur niet doorslaggevend in de bejegening van deze groep mensen, of identificeerden voorstanders van het nationaalsocialisme hun politieke ideologie niet met de, voor hen nochtans zeer zichtbare, Duitse repressie.

45 Brabants Historisch Informatie Centrum (verder BHIC), Archief gevangnissen in 's-Hertogenbosch 1815-1940, toegang 52, inv. nr. 600, Register van bijzondere voorvallen, 1933-1945.

46 NIOD, Archief Stichting Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers en Landelijke Knokploegen, toegang 251a, inv. nrs. 274-279, Verslagen, rapporten en stukken over overvallen op gevangnissen, huizen van bewaring en politiebureaus.

47 Drents Archief, Archief huis van bewaring en gevangenis te Assen, toegang 0123, inv. nr. 118, Stukken betreffende de opsporing van personen die lid waren geweest van pro-Duitse organisaties.

48 Brinks e.a., *Vijf jaar onvoorwaardelijk*, 12 en 136.

49 NIOD, KGN, inv. nr. 52, Verklaring van voormalig hulpklerk P.X. Olivier.

Joodse gedetineerden

In het Derde Rijk waren discriminatie en excessief geweld tegen joodse gedetineerden vanaf het midden van de jaren dertig eerder regel dan uitzondering, juridisch ingebed door het aannemen van de Neurenberger rassenwetten op 15 september 1935. In de daaropvolgende periode legden Duitse strafinstellingen de religieuze rechten van joodse gevangenen in steeds grotere mate aan banden, en wisten zij binnen enkele jaren deze gedetineerden het recht op godsdienstige uitingen geheel te ontnemen. Een van de belangrijkste maatregelen in de jaren dertig was de verplichte isolatie van joden van de overige gedetineerden. Deze procedure – in juli 1937 afgekondigd door vicepresident van het *Volksgerichtshof* Wilhelm Crohne – sloot naadloos aan bij de anti-joodse maatregelen buiten de penitentiaire inrichtingen. Joden werden in Duitse justitiële instellingen bovendien niet enkel geïsoleerd, maar ook stelselmatig en vaak ernstig mishandeld, in veel gevallen tot de dood er op volgde.⁵⁰

In Nederlandse gevangenissen bevonden zich tijdens de Duitse bezetting ook joodse gedetineerden. Onder hen waren reguliere criminelen – sommigen waren al voor de bezetting geïnterneerd –, verzetsmensen en sporadisch personen die puur op grond van hun joods-zijn tijdelijk in de gevangenis waren ondergebracht voorafgaand aan hun deportatie. Na mei 1940 voerden Nederlandse gevangenissen en huizen van bewaring, in ieder geval officieel, verscheidene stigmatiserende en isolerende maatregelen door, die grofweg samenvielen met de door de Duitse bezetter opgelegde nationale anti-joodse wet- en regelgeving buiten de gevangensismuren. Zo verplichtten de Duitse autoriteiten de directeuren van de strafinstellingen in oktober 1940 lijsten op te stellen met daarop de namen van zowel joodse gedetineerden als het joodse personeel. Vanaf mid-1942 werd een gele Jodenster aangebracht op de celdeuren van joodse gedetineerden, werden joodse medewerkers ontslagen en waren joodse gevangenen in verschillende gevangenissen en huizen van bewaring verplicht dezelfde ster te dragen als joodse burgers buiten de strafinstellingen. In dit laatste geval is echter niet duidelijk in hoeverre daar in de praktijk veel van terecht kwam.⁵¹

In tegenstelling tot de behandeling van joden in het Duitse penitentiaire systeem, zijn uit Nederlandse strafinstellingen geen gevallen bekend van geweld van gevangenispersonnel jegens de (zeer kleine) groep

50 Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 159-164.

51 Noord-Hollands Archief (verder NHA), Archief gevangenissen te Amsterdam (verder GA), inv. nr. 44, opgave 28 oktober 1940; NIOD, KGN, inv. nr.

45, Kaartje met opschrift 'Juden'; Tresoar, Archief Strafgevangenis Leeuwarden, inv. nr. 218, dossier 868.

civiele joodse gedetineerden.⁵² In de dagboeken van politieke gevangenen zijn wel voorbeelden te vinden van bewaarders die sympathiseerden met het lot van de joodse gevangenen. Een voorbeeld hiervan is de behandeling van de jeugdige gevangene Margo, die in januari 1945 in de strafgevangenis Doetinchem tijdens haar verhoor doorsloeg en ‘bekende’ dat ze joods was. Zowel de dienstdoende bewaarders als de aanwezige Landwacht reageerden opmerkelijk medelevend na deze gevaarlijke bekentenis:

Even later wordt er een beker goede koffie gebracht om haar te kalmeren en de Landwacht heeft ook medelijden met ons. [...] Brood en rollen zuurtjes worden omzichtig naar binnen geworpen!⁵³

Joden die waren geïnterneerd in het Nederlandse penitentiaire systeem, dat wil zeggen op last van een Nederlandse rechter, lijken bovendien paradoxaal genoeg tot op zekere hoogte beschermd te zijn geweest voor deportatie. Op basis van de registers van diverse Nederlandse gevangnissen is vast te stellen dat civiele joodse gevangenen in principe hun straf volledig moesten uitzitten alvorens voor deportatie in aanmerking te komen. Sommige gedetineerden kwamen pas eind 1944 vrij, waardoor deportatie meestal werd voorkomen. Dit staat haaks op de besluitvorming omtrent joodse civiel gedetineerden in nazi-Duitsland, waar op 16 april 1942 de opdracht was gegeven alle joodse gedetineerden nog voor het einde van hun straf ter ‘evacuatie’ over te dragen aan de politieke autoriteiten.⁵⁴

Een gedeeltelijke verklaring voor deze ‘bescherming’ van civiele joodse gevangenen kan worden gezocht in het Duitse penitentiaire systeem. Ook in Duitsland kregen joodse gedetineerden vaak een speciale status en werden zij

52 Dit gold uiteraard niet voor de joden die in Duitse afdelingen van Nederlandse instellingen of *Polizeigefängnissen* terecht kwamen. De Jong, *Koninkrijk*, 8a, 258-259; NIOD, KGN, inv. nr. 192, Verklaring over de mishandeling van joodse gevangenen in Oranjehotel, z.d.

53 *Ibidem*, EDE, inv. nr. 704, Dagboek J.T.K. Margo werd overigens, zo het lijkt, na haar bekentenis niet gedeporteerd, maar ging tegelijk met de overige vrouwen in de gevangenis eind maart 1945 naar Westerbork, waar zij tot de bevrijding verbleef.

54 Conclusie op basis van gegevens over de straffen van joodse gedetineerden in gevangnissen te Haarlem, Amsterdam en Utrecht: NHA, Archief Gevangnissen te Haarlem (verder GH), inv. nrs. 23-28, Inschrijvingsregisters strafgevangenis 1940-1945; *ibidem*, GA, inv. nrs. 664-666, Inschrijvingsregisters van de tot hechtenis veroordeelden (Weteringschans) (1939-1948); *ibidem*, inv. nrs. 1067-1068, Inschrijvingsregisters tot gevangenis veroordeelden (Lloyd Hotel); Utrechts Archief (verder UA), Archief Strafinrichtingen te Utrecht 1814-1978 (verder SU), inv. nrs. 331-333, Inschrijvingsregisters van mannelijk en vrouwelijke gevangenen in de strafgevangenis; Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 290-292.

over het algemeen niet omgebracht voor het einde van hun gevangenisstraf. De Nederlandse verzetsstrijder Bill Minco – lid van het Geuzenverzet en een van bekende ‘achttien doden’ van Jan Campert (Minco werd op het laatste moment gegratieerd) – is daar een sprekend voorbeeld van. Minco ontkwam aan het vuurpeloton en beschreef hoe hij als strafgeval Duitse tuchthuizen en concentratiekampen als Auschwitz overleefde:

Ik was bijv. *Schutzhäftlinge*, en wel redeneerden de Duitsers dan als volgt: wie een misdaad begaan heeft, krijgt straf en wie een straf moet uitzitten mag dus niet vergast worden, anders zou dat een verkorting van zijn straf zijn.⁵⁵

Onderzoek naar celstraffen en lotgevallen van joodse gedetineerden in het Nederlandse gevangeniswezen suggereert betere overlevingskansen van joodse gedetineerden ten opzichte van de Nederlandse joden. Niet alleen zorgde gevangenisstraf voor uitstel van deportatie, ook vergrootte het de kansen op een succesvolle onderduik. Bob Moore wees eerder op deze maas in het Duitse net, aan de hand van concrete voorbeelden van gelijksoortige lotgevallen van joodse gedetineerden in bezet België:

It is important to remember that not all the potential Jewish victims of the Nazis were upstanding members of the community, and some owed their survival to their profession and to the strange workings of the judicial system. In this way, habitual criminals, although inevitably drawing the attention of the authorities and subject to the laws, could perversely find their convictions would save them from deportation.⁵⁶

Nadat de straf volledig was uitgezeten, gingen de Nederlandse joodse ex-gedetineerden meestal niet rechtstreeks vanuit de gevangenis op transport. Een samen wegens diefstal gedetineerde joodse vader en zoon in de strafgevangenis Haarlem zijn een goed voorbeeld: beiden waren wegens diefstal tweemaal veroordeeld tot in totaal respectievelijk zeven maanden en anderhalf jaar gevangenisstraf. Beiden overleefden de oorlog door na

55 B. Minco, *Koude voeten. Begenadigd tot levenslang. Het relaas van een joods scholier uit het Geuzenverzet* (Nijmegen 1997) 97-98. Correct Duits was overigens het enkelvoud ‘*Schutzhäftling*’ geweest. Overigens gingen *Schutzhäftlinge* van de derde categorie (*Stufe III*), ‘voor zwaar belaste, speciaal ook tegelijkertijd eerder gestrafte criminele

en asociale *Schutzhäftlinge*’ meestal naar Mauthausen, wat in de praktijk wel degelijk gelijk stond aan een doodvonnis; De Jong, *Koninkrijk*, 8a, 36-37.

56 B. Moore, *Survivors: Jewish Self-Help and Rescue in Nazi-Occupied Western Europe* (Oxford 2010) 204.

het uitzitten van de gevangenisstraffen in 1943 direct onder te duiken.⁵⁷ Het is goed mogelijk dat de criminele antecedenten van ex-gedetineerden de onderduik gemakkelijker maakten. Hoewel meer onderzoek nodig zou zijn om definitieve uitspraken te doen, lijkt ongeveer de helft van de enkele tientallen joodse civiele gevangenen die na 1942 nog in de gevangenis zaten de oorlog te hebben overleefd.⁵⁸

Het Nederlandse justitiële systeem kon in sommige gevallen deportatie ook geheel voorkomen, onder andere voor joodse gedetineerden die na hun vrijlating hiervoor ‘te laat’ waren. Een voorbeeld hiervan zijn een Amsterdamse moeder en dochter, die de Duitse autoriteiten in augustus 1944 arresteerden op hun onderduikadres in Utrecht en die tot februari 1945 in het Amsterdamse huis van bewaring I aan de Weteringschans zaten en daarna tot de bevrijding in Westerbork verbleven – de laatste transporten waren tijdens hun verblijf in het huis van bewaring reeds vertrokken.⁵⁹ Eerder, in november 1944, trachtten de Duitse instanties nog vijf joodse vrouwen en twee kinderen vanuit het huis van bewaring II (Amstelveenseweg) naar Amersfoort te brengen. Dit transport keerde niet veel later terug naar Amsterdam, toen bleek dat door de oorlogsomstandigheden de gevangenen vanuit Amersfoort niet verder konden worden vervoerd.⁶⁰ Hoogstwaarschijnlijk verbleven ook zij hierdoor tot het einde van de bezetting in het Amsterdamse huis van bewaring.

In weer andere gevallen zaten joodse gedetineerden de volledige bezettingsperiode in de gevangenis. Een interessant voorbeeld betreft de joodse misdadiger Emmanuel (Manie) Polak, geboren op 13 mei 1913. In 1935 werd Manie tot een levenslange gevangenisstraf veroordeeld, wegens het plegen van ontucht met- en de daaropvolgende doodslag van een minderjarige. Op 25 juni 1945 ontving de directeur van de strafgevangenis Leeuwarden een brief van Manie’s broer:

57 Zoon C. werd na de oorlog gerepatriëerd uit Eindhoven, wat wijst op zijn onderduiken. Verder hebben beiden geen dossier in de cartotheek van de Joodse Raad voor Amsterdam en de Westerbork-cartotheek, wat wijst op hun afwezigheid in het deportatiesysteem, Archief van het Nederlandse Rode Kruis (verder NRK), nr. 215/5.

58 NHA, GH, inv. nrs. 23-28; *ibidem*, GA, inv. nrs. 664-666, Inschrijvingsregisters (Weteringschans); *ibidem*, inv. nrs. 1067-1068, Inschrijvingsregisters (Lloyd Hotel); UA, SU, inv. nrs. 331-333, Inschrijvingsregisters.

59 Beiden werden in februari 1945 – zoals velen – wel naar Westerbork overgebracht, waar zij tot het einde van de bezetting zaten. NIOD, Doc I 1665, Verklaringen omtrent Duitse gevangenisbewaarder Peter Sukale; NRK, nummer 23865.

60 NIOD, KGN, inv. nr. 47, Clandestiene brief gevangene ‘LouLou’, 6 november 1944.

Ondergetekende verzoekt beleefd inlichtingen omtrent mijn broer Em: Polak no 54-868. Zou gaarne van U vernemen of mijn broer zich nog in de gevangenis te Leeuwarden bevindt. Mocht hij echter niet meer in Leeuwarden zijn verzoek ik beleefd van U te vernemen waarheen hij verplaatst is. Daar ik twee jaar en acht maanden in het concentratiekamp heb doorgebracht en ik op 't oogenblik als eenigst van het huisgezin over ben zou ik als broer zijnde graag iets van hem vernemen.⁶¹

De vreemde kronkels in het systeem hadden ervoor gezorgd dat 'gevaar voor de samenleving' Manie de gehele oorlog relatief genoeglijk – hij was binnen de instelling en onder het personeel een vrij populaire gevangene – in de strafgevangenis te Leeuwarden kon doorbrengen, terwijl zijn broer de verschrikkingen van het concentratiekamp had moeten doormaken.

De bescherming die gevangenen joodse gevangenen al dan niet opzettelijk verschaffen, gold anderzijds niet voor de belangrijkste groep joodse medewerkers die de Nederlandse gevangenen en huizen van bewaring rijk waren: de 'Israëlitische' godsdienstleraren die religieus onderwijs verzorgden voor de joodse gedetineerden in de gevangenen. Zij werden allen in juni 1942 ontslagen en, op een succesvolle onderduiker na, niet veel later gedeporteerd.⁶² Er is geen enkele aanwijzing dat door gevangenen pogingen zijn gedaan deze joodse medewerkers te beschermen tegen vervolging. Dat suggereert dat joodse gedetineerden door gevangenschap als zodanig, niet door de gevangenis of het gevangenispersoneel, beschermd werden tegen deportatie. Duitse autoriteiten waren ofwel niet geïnteresseerd in de deportatie van joodse gedetineerden, aangezien zij volgens het Duitse model eerst de gevangenisstraf volledig moesten uitzitten, of ze zijn deze van de samenleving afgezonderde groep 'vergeten' te betrekken in het deportatiesysteem.

De vraag rest welke rol het Nederlandse gevangenispersoneel heeft gespeeld in de ogenschijnlijke 'bescherming' van joodse gedetineerden. De incidentele lotgevallen van joodse gedetineerden en hun positieve behandeling van gevangenismedewerkers zijn helaas te beperkt om conclusies aan te verbinden. Er zijn enige aanwijzingen dat gevangenispersoneel, meer specifiek het administratieve personeel en de directies, deportatie van joodse gevangenen actief trachtte te voorkomen. Toen in mei 1943 pogingen werden ondernomen joodse gevangenen te concentreren om deportatie te vergemakkelijken, zijn deze pogingen grotendeels gestrand op non-

61 Tresoar, SL, inv. nrs. 218, 1021, dossier 868.

62 NHA, GA, inv. nr. 351, Stamboeken van personeelsleden in vaste dienst en arbeidscontracten; *ibidem*, GH, inv. nr. 217, Register van bijzondere voorvallen. De overlevende godsdienstleraar was rabbijn Tal uit Utrecht.

coöperatie van de gevangenen. Aan het Duitse verzoek van 11 mei 1943, om lijsten van joodse gedetineerden in te sturen naar het departement van Justitie, opdat deze gedetineerden afgezonderd zouden kunnen worden geïnterneerd in Arnhem (mannen) en Rotterdam (vrouwen) is in ieder geval weinig gehoor gegeven, blijktens herhaalde oproepen later dat jaar.⁶³ Alleen uit de strafgevangenis Groningen en uit de Rijkswerkinrichting in Veenhuizen zijn met zekerheid joodse gedetineerden naar Arnhem verplaatst.⁶⁴ In andere instellingen, zoals in de eerder genoemde strafgevangenis van Haarlem, waren veel later nog joodse gedetineerden aanwezig.

Het is in deze gevallen, achteraf, moeilijk vast te stellen of dit het gevolg was van doelbewust vertragen en saboteren, of van laksheid en administratieve chaos, die binnen het gevangeniswezen ook in andere opzichten veel voorkwam. Gevangenschap in Nederland heeft in ieder geval de overlevingskansen van deze, zeer kleine, groep van joodse gedetineerden vergroot. Dat deze groep gedetineerden met een evident zeer lage maatschappelijke status, relatief grote overlevingskans had, staat haaks op de vaststelling van Croes en Tammes dat juist diegenen met een hoge sociale status grotere overlevingskansen hadden.⁶⁵

Conclusie

Vrijwel alle Nederlandse strafinstellingen zijn in de oorlogsjaren ingezet om politieke tegenstanders van het nationaalsocialisme te interneren. Personeelsleden van deze instellingen hebben, door hun werk te blijven doen en door deze gevangenen niet actief in vrijheid te stellen, Duitse repressie in Nederland ondersteund. Pas in de eindfase van de oorlog, bij een aantal overvallen op gevangenen en huizen van bewaring, heeft een kleine minderheid van het personeel bijgedragen aan de vrijlating van gedetineerden. In het algemeen collaboreerden zij, in de meest letterlijke zin, met (vooral) de SD. Gevangenispersoneel verleende waardevolle, vaak zelfs essentiële diensten bij het ten uitvoer leggen van Duitse maatregelen tegen verzetsmensen en anderen die om wat voor reden dan ook als tegenstanders of vijanden van het nationaalsocialisme werden beschouwd.

63 NIOD, Doc 11530, dossier J.J. Schrieke.

64 Brinks e.a., *Vijf jaar onvoorwaardelijk*, 60. Vanuit Veenhuizen is in ieder geval één persoon via Arnhem naar Westerbork en van daar naar Auschwitz gedeporteerd. Ook zijn enkele joodse gedetineerden naar Westerbork verplaatst. Gemeentearchief Noordenveld, Bevolkingsregister Bil (Veenhuizen 2) en Drents

Archief, Rijkswerkinrichtingen te Veenhuizen

en Ommerschans, inv. nrs. 355, 518, 6071-7276.

Het onderzoek naar Veenhuizen is verricht door Henriëtte van Dijk.

65 M. Croes en P. Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'*. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in Nederlandse gemeenten, 1940-1945 (Amsterdam 2004) 58.

Tegenover de evidente bijdrage aan de Duitse repressie in Nederland stond echter een breed gedragen, effectieve en soms riskante steun die het gevangenispersoneel de politieke gevangenen verleende en de ogenschijnlijke bescherming die het de incidentele joodse gevangenen bood. Dat in de beschikbare dagboeken en memoires geen enkele auteur zich beklagt over de genoten behandeling, terwijl wel door een overgrote meerderheid hoog opgegeven wordt over de hulp aan en de prettige omgang met het Nederlandse gevangenispersoneel, duidt erop dat deze steun vrijwel algemeen is geweest in het Nederlandse gevangeniswezen. Waar deze egodocumenten nog als een selecte, en bovendien vrij kleine steekproef ter zijde geschoven zouden kunnen worden, bieden de naoorlogse zuiveringen een krachtige bevestiging van dit beeld. Over de opstelling van het personeel tegen op last van de Duitsers gedetineerden valt in deze dossiers geen onvertogen woord.

Gevangenispersoneel is niet te vangen, zo blijkt, in een eenvoudige goed-fout-indeling. Toch passen bewaarders en andere medewerkers van gevangenissen en huizen van bewaring evenmin in het beeld van de voortmodderende Nederlander van Van der Heijden, die bij voorkeur geen duidelijke positie koos, in ieder geval niet in de vroege bezettingsjaren. Juist ten aanzien van collaboratie en politieke loyaliteit was gevangenispersoneel allesbehalve wankelmoedig of onzeker en de grens tussen acceptabele en onacceptabele collaboratie was vanaf het begin van de bezetting glashelder. Gevangenispersoneel werkte loyaal mee aan de insluiting van politieke gevangenen, conform de instructies van het departement, maar betoonde zich jegens eenmaal ingesloten 'Duitse' gevangenen behulpzaam, vriendelijk en overduidelijk sympathiserend. Het combineren van loyaliteiten, enerzijds als goede ambtenaar en anderzijds als goede vaderlander, was geen gevolg van twijfel of voortmodderen.

Onderzoek naar lagere ambtenaren zoals gevangenisbewaarders biedt in potentie een ingang in de opvattingen van 'gewone' mensen, die in het Grijs-debat een grotere rol hebben gespeeld dan in het empirische onderzoek naar Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een groot probleem bij de geschiedschrijving van de Duitse bezetting van Nederland en andere landen is namelijk dat naar gewone mensen en hun opvattingen moeilijk onderzoek kan worden gedaan. Onderzoek naar lagere ambtenaren is een andere mogelijkheid om de keuzes die mensen maakten ten aanzien van de bezetter beter te beschrijven en te begrijpen. Zij vormen een groep die relatief makkelijk is te onderzoeken, omdat de overheid veelal rijke archieven heeft nagelaten.

Het zou dan ook de moeite waard zijn meer onderzoek te doen naar de lagere gremia van het Nederlandse ambtenarenapparaat. Ook voor internationale vergelijkingen bieden juist deze ambtenaren, die immers in alle landen grofweg dezelfde (ondergeschikte) positie innemen, in potentie een beter uitgangspunt dan de vergelijking van hogere ambtenaren. Wij hopen met dit artikel een bescheiden voorzet voor dergelijk onderzoek te hebben gegeven. ◀

Ralf Futselaar (1976) is als onderzoeker verbonden aan NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies. Momenteel werkt hij aan een onderzoek naar dwangarbeid in Hamburg vanaf de zeventiende eeuw. Zijn monografie over het gevangeniswezen in oorlogstijd zal in 2015 verschijnen. Eerder verscheen van zijn hand onder meer: 'Income, Class and Coupons: Wartime Black Markets for Food in the Netherlands', *Food and History* 8 (2010) 171-198; 'From Camp to Claim: The kZ Syndrome and PTSD in Scandinavia: 1945-2010', in: Annet Mooij en Jolande Withuis (eds.), *The Politics of War Trauma: A Comparative European Approach* (Amsterdam 2010) 241-270; *Lard Lice and Longevity: The Standard of Living in Occupied Denmark and the Netherlands, 1940-1945* (Amsterdam 2008). E-mail: r.futselaar@niod.knaw.nl.

Ingrid de Zwarte (1988) bereidt een proefschrift voor over de sociale gevolgen van de Nederlandse voedselcrisis in de periode 1944-1946 aan de Universiteit van Amsterdam en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies. Zij studeerde in 2013 (cum laude) af met de masterscriptie: 'Voedsel, spoedig en radicaal!' Voedseldistributie en hulpverlening in Amsterdam, Eindhoven en Groningen tijdens de Hongerwinter, 1944-1945. Haar interesses gaan onder meer uit naar de Tweede Wereldoorlog, voedselcrises, sociale zelforganisatie en gender. In 2012 en 2013 was zij als onderzoeksassistent verbonden aan het onderzoeksproject 'Gevangen tijdens Duitse bezetting'. E-mail: i.j.j.dezwarte@uva.nl.